

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МІЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА В АСПЕКТІ ЙОГО ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

Проаналізовано теоретичні та практичні підходи з проблеми професіоналізації особистості; розглянуто професійну ідентичність як основне поняття, що відображає сутність професійного розвитку; визначено основні показники професійної ідентичності: усвідомленість, сформованість, прийняття; висвітлено проблеми професійного зростання майбутнього психолога у навчально-професійній діяльності, у галузі практичної психології; розкрито зміст та динаміку особистісного сенсу поняття «психолог» у майбутніх фахівців; проаналізовано та визначено відмінності у показниках професійної ідентичності майбутніх психологів залежно від етапу професійної підготовки та форми фінансування навчання.

Ключові слова: професіоналізація, професіонал, розвиток особистості професіонала, професійна ментальність, професійна ідентичність, особистісний сенс, етап професійної підготовки, форма фінансування.

Н. В. Старинская ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ БУДУЩЕГО ПСИХОЛОГА В АСПЕКТЕ ЕГО ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИИ

Проанализированы теоретические и практические подходы по проблеме профессионализации личности; рассмотрена профессиональная идентичность как основное понятие, которое отображает сущность профессионального развития; определены основные показатели профессиональной идентичности: осознанность, сформированность, принятие; освещены проблемы профессионального роста будущего психолога в учебно-профессиональной деятельности, в отрасли практической психологии; раскрыто содержание и

динаміку особистого значення поняття «психолог» у майбутніх фахівців; проаналізовані й визначені відмінності в показателях професійної ідентичності майбутніх психологів в залежності від етапу професійної підготовки й форми фінансування навчання.

Ключові слова: професіоналізація, професіонал, розвиток особистості професіонала, професійна ментальність, професійна ідентичність, особисте значення, етап професійної підготовки, форма фінансування.

N. V. Starinskaya

**FEATURES OF PROFESSIONAL IDENTITY OF THE FUTURE
PSYCHOLOGIST IN THE TERMS OF HIS PROFESSIONALIZATION**

The theoretical and practical approaches to the problem of professionalization of a personality are analyzed; the professional identity as a basic concept is considered, it displays the essence of the professional development; the main indicators of the professional identity are defined: they are awareness, formedness and conception; the problems of professional growth of the future psychologist in his educational and professional activities are covered as well as in the branch of practical psychology; the content and dynamic of the personal meaning of psychologists notion of the future specialists are opened; the differences in the terms of professional identity of the future psychologists are analyzed and defined depending on the stage of professional training and the form of funding for training.

Key words: professionalization, professional, development of professional personality, professional mentality, professional identity, personal meaning, a stage of professional training, a form of funding.

Постановка проблеми. Сучасність пред'являє високі вимоги до фахівців в умовах ринку праці й новітніх технологій, які активізують не тільки пошук нових шляхів і умов професійної підготовки, але й психологічних механізмів, чинників професійного й особистісного розвитку майбутніх фахівців, серед яких особливе місце займає професійна ідентичність. Ідентифікація фахівця з

професією забезпечує повноцінне оволодіння нею, яке супроводжується змінами уявлень людини про себе, свої здібності та слабості, інтенсивним самовизначенням і знаходженням власного місця в професійному світі.

Особливості суспільного розвитку українського сьогодення вимагають психологічного оздоровлення нації, що призводить до підвищення соціального попиту на психологічні послуги: індивідуальне психологічне консультування, психотерапію, психокорекцію, соціально-психологічні тренінги і т.д. При цьому загострюється проблема досягнення професійної ідентичності психологами, виникають складності формування професійної самосвідомості саме як психологічної, тому особливо актуальною є проблема становлення психолога як високопрофесійного фахівця.

У зв'язку з вищевикладеним, **метою** дослідження стало вивчення особливостей професійної ідентичності майбутніх психологів. **Завданнями** дослідження є вивчення теоретичних і практичних підходів до визначення понять «професіоналізація», «професійна ідентичність» в сучасній психології; визначення особистісного сенсу поняття «психолог» у студентів; аналіз змін професійної ідентичності майбутніх психологів залежно від етапу професійної підготовки та форми фінансування навчання.

Аналіз досліджень і публікацій. У вітчизняній науці процеси професіоналізації особистості, її професійного становлення досліджують: у зв'язку з вивченням вікових закономірностей формування особистості (Л.І. Божович, Л.С. Славіна, І.С. Кон тощо); з позицій аналізу проблеми формування людини як суб'єкта професійної діяльності (А.В. Брушлінський, Ю.М. Забродін, Є.О. Клімов, О.О. Конопкін, В.І. Моросанова тощо); у межах концепції системогенезу професійної діяльності (особистісно-мотиваційні дослідження Б.Г. Ананьєва, Ю.В. Поваренкова); з точки зору місця й ролі здібностей та інтересів у процесах професійного становлення (С.П. Крякжде, А.К. Маркова, В.Д. Шадріков, Б.М. Теплов, Д.М. Завалішина тощо); з позицій осмислення проблем життєвого шляху й самовизначення особистості

(С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, К.О. Абульханова-Славська, Є.І. Головаха, О.О. Кронік та ін.). Створюються цілісні концепції професіоналізації, які майже охоплюють увесь процес професійного становлення особистості (Т.В. Кудрявцев, Е.Ф. Зеєр, О.Т. Ростунов, Л.М. Мітіна, О.Р. Фонарьов).

Професіоналізацію визначають як цілісний безперервний процес становлення особистості фахівця і професіонала, який починається з моменту вибору професії, триває протягом усього професійного життя людини й завершується, коли вона припиняє свою професійну діяльність [4]. Основними поняттями, що відображують сутність професіоналізації є поняття «професіонал», «розвиток (становлення, формування) особистості професіонала», «професійна ментальність», «професійна ідентичність» тощо.

Поняття «професіонал» використовують для позначення складної системи, складовими компонентами якої є: властивості людини в цілому (особистості, суб'єкта діяльності); праксис професіонала; гнозис професіонала; інформованість, знання, досвід, культура професіонала; психодинаміка працівника, психологічні труднощі, навантаження в певній професійній галузі; осмислення питань своєї статево-вікової належності у зв'язку з вимогами професії [2].

В.М. Дружинін вважає, що професійне становлення можна розглядати в чотирьох напрямках: як процес соціалізації; як процес розвитку особистості (цілісна, закономірна зміна кількісних і якісних характеристик суб'єкта праці); як форму активності особистості, яка розглядається відповідно до діяльності, будучи динамічною умовою її становлення і власного руху; як професійну самореалізацію індивіда на життєвому шляху.

Л.М. Мітіна професійний розвиток розуміє як зростання, становлення, інтеграцію та реалізацію у професійній діяльності фахово значущих особистісних якостей та здібностей, професійних знань та умінь. Професійний розвиток, на думку автора, охоплює три основні стадії психологічної перебудови особистості: самовизначення, самовираження й самореалізацію.

Здатність і можливість самореалізації людини в професії визначається суб'єктністю, яку, зокрема, обумовлено високим рівнем розвитку інтегральних особистісних характеристик: спрямованістю, компетентністю та гнучкістю. Кожна інтегральна характеристика – це певна комбінація професійно значущих особистісних якостей, істотних для успішної діяльності в межах конкретної професії.

Дослідження з професійної ментальності відображають той факт, що в результаті включення людини в професійну діяльність саме її ставлення до світу, сприйняття, мислення, поведінка набувають професійного характеру. Професійна ментальність містить мотиваційні компоненти, систему ціннісних орієнтацій, професійні та соціальні настанови [5].

Як критерій професійного розвитку розглядають професійну ідентичність, яка свідчить про ступінь прийняття суб'єктом професії та професіоналізації як засобу задоволення своїх потреб та самореалізації; про ступінь прийняття себе як професіонала; про ступінь прийняття себе як системи цінностей відповідної професійної спільноти. Вона оцінюється на підставі суб'єктивних показників, насамперед, задоволеності працею, професією, кар'єрою, собою, професійної самооцінки, індексів самореалізації й самоактуалізації особистості, показників ціннісно-орієнтаційної єдності (Ю.П. Поваренков).

Професійна ідентичність як системоутворювальна властивість особистості, забезпечує швидку адаптацію до нових умов діяльності, професійний розвиток і особистісне зростання суб'єкта (У.С. Родигіна). Професійна ідентичність є результатом процесів професійного самовизначення, персоналізації й самоорганізації, має вияв в усвідомленні себе представником певної професії та професійного співтовариства, як певний ступінь ототожнення-диференціації себе зі справою та «іншими» (Г.В. Гарбузова, Л.Б. Шнейдер). Ідентичність виявляється на різних рівнях: когнітивному (усвідомлення приналежності до певної категорії, відповідності певним критеріям), мотиваційно-смысловому

(визнання необхідності й значущості для себе цієї приналежності, узгодженості її з системою особистісних прагнень), афективному (суб'єктивне задоволення від цієї приналежності, бажаності її для себе), поведінковому (відповідність поведінкових патернів власним уявленням про соціальні експектації, що висувають до представників певної соціальної категорії, тобто виконання відповідної соціальної ролі) [1].

До основних показників професійної ідентичності дослідники відносять: усвідомленість (рівень самоусвідомлення, самоприйняття, адекватності самооцінки, тобто самосвідомості (зокрема, професійної); сформованість (відчуття причетності до професійної спільноти, наближення до суб'єктивного образу професіонала, відповідності професійним вимогам); прийняття (позитивне емоційне ставлення до професії й до себе в професії, прийняття професійної ролі, рівень узгодженості між особистісною й професійною ідентичністю).

Професійна ідентичність розвивається під час навчання, і саме професійна освіта є одним із джерел її формування (Л.Б. Шнейдер, У.С. Родигіна, Н.О. Антонова, І.Є. Григорович та ін.). У розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів особливу роль відіграє вищий навчальний заклад, оскільки такий предмет, як психологія в середній школі практично не викладається, і розвиток професійної ідентичності психолога, фактично, починається тільки у вищому навчальному закладі [1].

У цілому професійне становлення розуміємо як складний, неоднозначний, багатоваріантний процес, невіддільний від загального розвитку особистості. Професійний розвиток починається з моменту прийняття й включення в процес засвоєння професії. Прийняття професії створює ситуацію включення людини в систему вимог і цінностей певної професії. Це породжує людську спрямованість на засвоєння професійної діяльності, під час якої зникають протиріччя між вимогами й можливостями, між цінностями, пов'язаними з професією та змістом мотиваційної сфери людини. Процес професійного

становлення найтісніше пов'язаний зі смисловим регулюванням життєдіяльності людини, що здійснюється ціннісно-смисловою сферою особистості. Водночас, професійне самовизначення особистості носить самостійний, творчий характер, взаємопов'язано з активністю особистості, з вибором власної стратегії життя, побудовою свого професійного й життєвого шляху.

Нас цікавить, передусім, етап професійної підготовки, де студенти ще безпосередньо не беруть участь у професійній діяльності, але у них вже формується професійна ідентичність, центральним компонентом якої є усвідомлення себе як суб'єкта професійної діяльності. Становлення студента як суб'єкта професійної діяльності відбувається під час інтеріоризації зовнішніх регуляторів (професійних норм, принципів) у внутрішньоособистісне тло, внаслідок чого формується система професійних ціннісних орієнтацій і суб'єктна позиція майбутнього фахівця, як система його поглядів та установок відносно власного особистісного та професійного саморозвитку.

Навчально-професійну діяльність розглядають як один з найбільш продуктивних видів діяльності, що обумовлює істотні особистісні новоутворення в студентському віці, у якій зароджуються елементи майбутньої професійної діяльності.

Аналіз проблеми професійного зростання особистості у галузі практичної психології знаходить низку специфічних особливостей цього процесу. Відзначають тісний взаємозв'язок і взаємозалежність «професійних» та «особистісних» якостей професіонала. Особистість професіонала розглядають як основний інструмент професійної діяльності. Так, у виділених О.Ю. Пряжніковою етапах професійного становлення практичних психологів знаходить відображення процес перетворення внутрішнього світу спеціаліста. І.В. Дубровіна стверджує, що «застрявання» особистості на якихось етапах вікового розвитку супроводжується професійними кризами й деструкціями. Професіоналізм психолога ґрунтується на розвитку соціально перцептивних умінь та професійної інтуїції, вмінні гармонізувати свідому й несвідому сфери,

здатності не перетворитися на «робота» і, водночас, не втратити тотожності із собою та професійних позицій [3].

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження особливостей професійної ідентичності майбутніх психологів було здійснено в два етапи. Перший етап було присвячено вивченню змін особистісного сенсу поняття «психолог» у досліджуваних студентів. Результати другого етапу дослідження дозволили проаналізувати особливості та визначити відмінності показників професійної ідентичності майбутніх психологів залежно від етапу професійної підготовки та форми її фінансування.

Дослідження здійснювалися на базі Донбаського державного педагогічного університету. Вибірку склали студенти I, III і V курсу психологічного факультету й факультету дошкільної освіти і психології у віці від 17 до 25 років (загальна кількість – 300 осіб).

Репрезентованість у свідомості студентів особистісного сенсу психолога вивчали за допомогою асоціативного експерименту. Під час дослідження було виявлено відмінності в асоціаціях студентів-першокурсників, що навчаються за рахунок бюджетних коштів та оплачують навчання. В асоціаціях студентів-п'ятикурсників між студентами різних форм фінансування (платна, бюджетна) навчання значних відмінностей не виявлено.

На підставі отриманих даних, можна припустити, що спільною для всіх студентів тенденцією є представленість у свідомості «психолога» через конкретні атрибутивні ознаки, що характеризують професійну діяльність фахівця, здебільшого пов'язаних із сукупністю професійних якостей (емпатія, рефлексивність, терпимість, гуманність, об'єктивність, комунікативність тощо) та із практичною (помічник, лікар, практик тощо) і науковою діяльністю (вчений, знання, експеримент, розум тощо).

Виявлено і деякі розходження за даними різних груп досліджуваних студентів. У студентів-першокурсників, що навчаються на бюджетній основі, поширеними є асоціації, пов'язані з науковою діяльністю психолога, а у

студентів, що оплачують навчання, найбільш часто зустрічаються асоціації пов'язані з практичною діяльністю психолога. Отже, студенти-першокурсники, які навчаються на бюджетній основі, орієнтовані на сферу науково-дослідної діяльності з фундаментальних проблем психології, вироблення знань про людину, світ, їх систематизацію та науково-обґрунтовану практику з метою подальшого розвитку психологічної науки (учений, знання, об'єктивність тощо).

У студентів-першокурсників, що навчаються на платній основі, більш виражена орієнтація на вирішення практичних задач, аналіз, оцінку й пояснення психологічних явищ в обраній галузі психології, надання прямої психологічної допомоги людям (практик, експеримент, фахівець, лікар тощо).

Однак є асоціація, яка займає значну рангову позицію в обох групах студентів-першокурсників – асоціація «помічник». Можна припустити, що у свідомості студентів психолог постає як фахівець, який допомагає, використовуючи певні способи та форми психологічної роботи, подолати різноманітні психологічні труднощі.

Розподіл асоціацій у студентів-п'ятикурсників носить дещо інший характер: найпоширенішими є асоціації, пов'язані з професійно-особистісними якостями психолога (гуманний, толерантний, емпатія тощо)

Результати, отримані за допомогою асоціативного експерименту, опрацьовувалися методом кластерного аналізу. У кластерній структурі майбутніх психологів 1 курсу, які навчаються за рахунок бюджетних коштів, представлено поняття, що охоплюють різні сфери професії «психолог»: трудова діяльність, професійно-особистісні якості, функції й соціальні ознаки професії; окреслено, здебільшого, наукові та професійно-функціональні аспекти професії, які відображають уявлення студентів-бюджетників про майбутню професійну діяльність. У цій структурі виражена також і орієнтація на особистісні досягнення за допомогою професії, необхідність інтелектуального розвитку для досягнення високого рівня домагань. Зокрема, професія «психолог»

розглядається студентами-бюджетниками в тісному зв'язку з інтелігенцією.

Для групи майбутніх психологів 1 курсу, які оплачують навчання, загальна закономірність уявлення поняття «психолог» та ж, що і для студентів, що навчаються за рахунок бюджетних коштів, але в кластерах більш широко представлено поняття, що характеризують кар'єрно-трудова орієнтацію, особистісні, функціональні й комунікативні складові, пов'язані з практичною діяльністю психолога. Підкреслено важливість позитивного емоційного фону життєдіяльності психолога, простежується невпевненість у професійних досягненнях.

Для студентів-п'ятикурсників ще більш характерною є репрезентація «психолога» через професійно-організуючі якості, зовнішні й внутрішні складові професії. На відміну від студентів-першокурсників у студентів-п'ятикурсників є наявним прагнення до самоактуалізації у професійній діяльності, також має місце зв'язок професії «психолог» з емоційною напругою й необхідністю її відреагування. Найкраще розкрито трудову складову життя психолога та взаємозв'язок пізнавальних та комунікативних аспектів професії.

На підставі результатів кластерного аналізу, можна припустити, що спільною закономірністю, що є наявною для всіх груп піддослідних (1 курс платне-бюджет і 5 курс), є той факт, що до одного кластеру належать різні поняття про складові професії «психолог», які відображають різні аспекти професійної діяльності, що свідчить про складність і багатоаспектність поняття «психолог» для студентів, про важливість і нерозривність таких складових, як наукова та практична діяльність, особистісні та професійні якості, прагнення до досягнень за допомогою професії та самоактуалізації в ній.

Необхідно також зазначити, що, здебільшого, система світоглядних і ціннісно-сміслових понять («людина», «товариш», «любов», «душа», «тіло»), що вишиковуються навколо поняття «психолог», зустрічається тільки на I курсі. У студентів-п'ятикурсників система понять має конкретну орієнтацію, пов'язану з формальними професійно-функціональними аспектами професії.

Професійна ідентичність у нашому дослідженні вимірювалася за допомогою методики «Дослідження професійної ідентичності студентів психологічного факультету» (ПІ) Н.О. Антонової [1].

З метою визначення статистичної вірогідності відмінностей показників на різних етапах навчання та форм фінансування було використано t-критерій Стьюдента.

Співвіднесення рівня вираження властивості «професійна ідентичність» у студентів 1, 3 курсів та студентів 5 курсу мало такі результати: значні відмінності за показниками: «професійна ідентичність» (1 курс – 106,41; 3 курс – 69,81, 5 курс – 164,63 між 1 і 5 курсом $t = -4,43$ при $p < 0,001$; між 3 і 5 курсом $t = -6,107$ при $p < 0,001$), «усвідомленість» (1 курс – 54,91; 3 курс – 45,49, 5 курс – 79,89; між 1 і 5 курсом $t = -3,65$ при $p < 0,001$; між 3 і 5 курсом $t = -4,67$ при $p < 0,001$), «сформованість» (1 курс – 46,93; 3 курс – 23,23, 5 курс – 62,32 між 1 і 5 курсом $t = -2,59$ при $p < 0,05$; між 3 і 5 курсом $t = -5,59$ при $p < 0,001$); мотиваційний компонент (1 курс – 40,48; 3 курс – 46,95, 5 курс – 65,9; між 1 і 5 курсом $t = -5,81$ при $p < 0,001$; між 3 і 5 курсом $t = -3,35$ при $p < 0,01$); когнітивний компонент (1 курс – 57,02; 3 курс – 41,04, 5 курс – 73,88; між 1 і 5 курсом $t = -2,93$ при $p < 0,01$; між 3 і 5 курсом $t = -5,03$ при $p < 0,001$). На підставі отриманих результатів можна стверджувати, що до 5 курсу у майбутніх психологів спостерігається тенденція негативного ставлення до професійної спільноти, неузгодженість їх особистих прагнень з обраною професією. Наші висновки узгоджуються з дослідженнями У.С. Родигіної, яка відзначає яскраві прояви нерівномірного характеру розвитку професійної ідентичності у студентів-психологів 5 курсу під час переходу від професійної ідентичності студента до професійної ідентичності спеціаліста.

Враховуючи, динамічні характеристики властивості професійної ідентичності майбутніх психологів протягом всього періоду навчання, можна припустити таке. На 1 курсі майбутні психологи тільки починають долучатися до світу обраної професії, у них немає достатньої кількості знань, повного

уявлення про обрану спеціальність, але є бажання мати цю професію та впевненість у реальному здійсненні своїх прагнень. На третьому курсі студенти отримують достатню кількість знань, щоб сформувалося більш точне уявлення майбутнього фаху, крім того, багато студентів пройшли успішно професійну практику, що без сумніву зміцнило бажання бути залученим до професійної спільноти психологів. На 5 курсі відбувається перехід від періоду студентства до професійної діяльності, що супроводжується різними сумнівами з приводу власної відповідності професії, наявності достатньої кількості знань, умінь і навичок, професійно важливих якостей для надання професійної психологічної допомоги, успішної професійної діяльності.

При дослідженні професійної ідентичності майбутніх психологів залежно від форми фінансування навчання виявлено значні відмінності за показником «когнітивний компонент» (платна форма – 50,24, бюджетна форма – 61,86; $t = -2,74$ при $p < 0,01$). Студенти, які навчаються на платній основі, усвідомлюють свою причетність до професії «психолог», прагнуть відповідати пропонованим професійним критеріям. Пояснюючи ці відмінності, можна припустити, що студенти платної форми навчання орієнтовані більшою мірою на практичну діяльність, професійну компетентність, що обумовлює позитивне ставлення до обраної професії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Період професійного навчання, входження до професійної діяльності характеризується суттєвими змінами у сфері самосвідомості, формуванням нової структури особистості, з представленими професійно важливими характеристиками. Зміст особистісного сенсу поняття «психолог» відрізняється в залежності від етапу професійної підготовки та форми фінансування, але й має загальну закономірність для всіх груп випробовуваних (1, 5 курс), яка полягає в багатоаспектності особистісного сенсу поняття «психолог», підкреслюючи нерозривність особистісного та професійного становлення.

Професійна ідентичність майбутніх психологів має свої особливості на

різних етапах професійної підготовки, які обумовлені наявністю професійних знань, набутим досвідом практичної діяльності, наближенням до реальної професійної діяльності психолога, яке супроводжується сумнівами у відповідності обраній професії, деяким розчаруванням в ній. Аналіз професійної ідентичності в залежності від форм фінансування навчання показав, що студенти, які навчаються за рахунок бюджетних коштів, більш орієнтовані на навчально-професійну діяльність. У студентів, які навчаються на платній основі, більш виражена орієнтація на професійну компетентність, яка сприяє більшій усвідомленості професії «психолог» і прагненню відповідати вимогам, які висуває суспільство до неї.

Перспективи подальших досліджень полягають у теоретичному та практичному дослідженні чинників, що оптимізують процес особистісно-професійного розвитку майбутніх психологів.

Література

1. Антонова Н.О. Психологічні основи розвитку готовності до професійної діяльності психолога: Монографія / Н.О. Антонова. – Слов'янськ: Видавець Маторін Б.І., 2010. – 561 с.
2. Климов Е.А. Образ мира в разнотипных профессиях / Е.А. Климов. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 224 с.
3. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: Підготовка психолога-практика: Навчальний посібник / за ред. Т.С. Яценко. – К.: «Вища школа», 2008. – 342 с.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М., 1996. – 308 с.
5. Оборина Д.В. Становление профессиональной ментальности педагогов и психологов: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Д.В. Оборина. – М., 1992. – 22 с.